

М. П. Колесняк (Чернівці)

Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні

Значний вклад у розвиток історичної науки в Україні в другій половині XIX ст. внесли Історичне товариство Нестора-літописця, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (у Львові), Одеське товариство історії та старожитностей, Харківське історико-філологічне та інші товариства.

Одним з провідних науково-історичних товариств було Історичне товариство Нестора-літописця (ІТНЛ), засноване 24 листопада 1872 р. київськими істориками-краєзнавцями¹. Протягом свого існування (1872 — 1931 рр.) його наукова і громадська діяльність сприяла не лише розробці багатьох важливих проблем з історії України та всесвітньої історії, а й становленню національної свідомості і культури. Ініціатором заснування ІТНЛ по праву вважається М. О. Максимович (1804 — 1873 рр.) — видатний історіограф, учений-енциклопедист, один з перших дослідників історії України. Разом із своїми однодумцями він багато зусиль віддав організації та діяльності Товариства.

Головною метою ІТНЛ М. О. Максимович ставив згуртування на демократичних принципах кращих наукових сил України для дослідження історії рідного краю.

Найбільш активними і впливовими членами Товариства були такі відомі вчені, як В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, О. М. Лазаревський, В. С. Іконников, О. О. Котляревський, І. М. Каманін, М. П. Василенко, М. П. Дашкевич, О. І. Левицький та інші. Саме їх наукові й суспільні ідеї значною мірою визначали характер діяльності Товариства. Неабияке значення для дальшої діяльності ІТНЛ мало його приєднання у 1874 р. до Київського університету. З того часу остаточно визначилися головні напрями наукової і громадської діяльності, а також персональний склад Товариства. Його плодотворна праця у стінах університету продовжувалася майже півстоліття. Дальша історія ІТНЛ була пов'язана з Всеукраїнською Академією наук, до якої воно приєдналося наприкінці 1921 р. на засадах повної автономії. Свою діяльність Історичне товариство Нестора-літописця припинило у 1931 р. під час так званої реорганізації ВУАН, а по суті розгрому осередків українського суспільствознавства. Згідно з директивою сталінського уряду академічні установи були звільнені від «чужого завданням Радянської влади елементу»².

Наукова спадщина ІТНЛ, яка потребує ретельного вивчення, відбита головним чином на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» («ЧИОНЛ»). Дослідження членів Товариства торкалися досить широкого кола питань вітчизняної та зарубіжної історії й філології. На жаль, через брак коштів це видання не стало періодичним. Перша його книга вийшла лише у 1879 р., а друга — через 9 років. З 1888 р. «Чтения...» почали виходити щорічно. Всього з 1879 р. по 1914 р. побачили світ 24 книги «ЧИОНЛ», а якщо врахувати, що окремі з них виходили у кількох випусках, то їх чисельність досягає 49. Серед них особливе місце належить 16-й книзі (випуск I — III), присвяченій вшануванню пам'яті М. В. Гоголя. До видання готувалися збірники, присвячені пам'яті Нестора-літописця і старожитностям України. Проте вони не були завершені у повному обсязі.

Видавнича діяльність Товариства не залишалася не поміченою у колах вчених України та Росії. Відгуки про «ЧИОНЛ» друкувалися в «Киевской

старине», «Историческом вестнике», «Журнале министерства народного просвещения», «Филологическом вестнике» та інших виданнях. Випуски «Чте-ний...» помітно підвищили авторитет ІТНЛ, сприяли зміцненню зв'язків з іншими науковими товариствами. Чимало досліджень спеціально готувалися для Товариства або вперше заслуховувалися на його засіданнях, а потім друкувалися здебільшого на сторінках «ЧИОНЛ», а також на сторінках «Киевской старины», «Университетских известий», «Трудов Киевской духовной академии», «Записок историко-филологического відділу Української Академії наук» та деяких інших видань. Так, редактор «Киевской старины» Ф. Г. Лебединцев — один з найактивніших членів Товариства — постійно відвідував його засідання, виявляв інтерес до найцінніших досліджень, щоб згодом вмішувати їх у своєму журналі³. Ряд доповідей, які обговорювалися на засіданнях ІТНЛ, пізніше були надруковані у передмовях до видань документальних джерел Тимчасової комісії для розбору давніх актів.

Поряд з видавничою діяльністю Товариство займалося дослідженням й охороною пам'яток історії та культури. З цією метою при ньому було створено спеціальну комісію, яка організувала наукові експедиції до Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній. Робота у цьому напрямі проводилася спільно з іншими науковими товариствами. У результаті співробітництва ІТНЛ з Московським археологічним товариством у 1901 р. було видано перший збірник під назвою «Древности Украины»⁴. Крім того, Історичне товариство Нестора-літописця брало участь у діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва по збереженню мозаїк і фресок Софійського собору у Києві⁵. Чимало зусиль Товариство витратило на організацію власних бібліотеки та музею. Бібліотека ІТНЛ, фундатором якої був В. С. Іконников, містила рідкісні видання XVI — XVIII ст., а також цінні рукописи, історичні документи. Опис рукописів, які стосувалися різних галузей знань, підготував член Товариства С. І. Маслов⁶. У музеї ж були зібрані старовинні картини, ікони, монети, археологічні знахідки тощо. У 1919 р. при активній участі ІТНЛ у Київському університеті було відкрито Музей війни та революції⁷.

Значне місце у багатогранній діяльності Товариства належало читанню публічних платних лекцій за програмами для громадськості м. Києва. Вони відіграли помітну роль у відновленні діяльності Вищих жіночих курсів у місті. Початок публічним лекціям у 1895 р. поклав О. М. Лазаревський. Продовжувалися вони до 1904 р., доки царський уряд не заборонив їх. Численні лекції у вигляді систематичних курсів з історії, археології, літератури, філософії, економіки та психології читали провідні діячі ІТНЛ В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич, І. В. Луцицький, А. І. Степович, Т. Д. Флоринський та інші. На 1898 — 1899 рр. випав найбільший успіх Товариства у проведенні публічних лекцій. Тоді дев'ять лекторів читали лекції з 11 курсів, на які лише восени записалося близько 250 слухачів, а на окремі з них — від 5 до 92 чол.⁸. На жаль, поступово інтерес до лекцій серед громадськості Києва зменшувався. Головною причиною цього був суворий контроль з боку царських чиновників за тематикою лекцій і кандидатурами лекторів. Так, у 1902 р. не відбулася оголошена лекція «Гоголь і Міцкевич»⁹, були заборонені також лекції з історії Росії XIX ст. М. В. Довнар-Запольського¹⁰.

Велику увагу ІТНЛ приділяло Всеросійським археологічним з'їздам. Воно провело значну роботу по підготовці та проведенню двох таких форумів у Києві (III та XI), у Ризі, Харкові, Катеринославі, Чернігові, Новгороді та інших містах. Участь у цих з'їздах давала Товариству змогу бути у центрі наукового життя країни, уважно стежити за досягненнями світової науки. На засіданнях ІТНЛ обговорювалися наслідки міжнародних археологічних з'їздів у Ліссабоні, Гамбурзі, Каїрі, Афінах, у яких його члени брали безпосередню участь¹¹.

Головною формою діяльності ІТНЛ була організація й проведення засідань (читань), де в основному обговорювалися дослідження його членів. Згідно з першим статутом Товариства останні поділялися на почесних і дійсних. У почесні члени обирали відомих учених, урядовців, представників

духовенства. До складу почесних членів ІТНЛ були обрані голова Московського археологічного товариства П. С. Уварова, голова Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті І. Є. Забелін, голова Київської археографічної комісії М. В. Юзефович, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей В. Н. Юргевич. Відповідно члени ІТНЛ обиралися до складу науково-історичних товариств Росії. Так, В. Б. Антонович та В. С. Іконников у 80-ті роки були обрані до складу найбільшого у дореволюційній Росії науково-історичного об'єднання — Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті. Наведені приклади свідчать про прагнення ІТНЛ до співробітництва з іншими науковими товариствами й організаціями.

У дійсні члени Товариства за наукові заслуги обирали викладачів і професорів вищих навчальних закладів, гімназій, а також місцевих любителів старовини. Чисельність ІТНЛ постійно зростала (1873 р. — 6 почесних і 15 дійсних членів, 1893 р. — відповідно, — 24 та 108, 1913 р. — 24 і 145 та 7 членів-кореспондентів, 1923 р. — 12 і 186 та 8 членів-кореспондентів). Регулярно ж брали участь у його засіданнях лише кілька десятків членів. З самого початку на засіданнях Товариства могли бути (і досить часто були присутніми) численні сторонні відвідувачі-гості. Так, на засіданні ІТНЛ 27 жовтня 1874 р. їх налічувалося 65 чол.¹² Пізніше серед гостей стали помітними постійні відвідувачі, які не пропускали майже жодного засідання. Значну кількість серед них становили молодь і студенти. Найбільшу увагу у громадськості Києва викликала читання, присвячені пам'яті Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, М. І. Костомарова, етнічному походженню населення Києва у XIV — XV ст. та іншим питанням з історії й культури України.

Засідання Товариства, як правило, відбувалися під керівництвом його голови 1 — 2 рази на місяць в аудиторіях Київського університету. Обирався голова на 3 роки на зборах ІТНЛ з числа провідних учених. Він же очолював і Раду Товариства. Головами ІТНЛ у різний час були видатні українські вчені В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич, О. М. Лазаревський, М. П. Василенко, які значною мірою визначали характер і головні напрями його діяльності. Голова обов'язково повинен був попереджувати офіційну владу про кожне засідання Товариства. Слід підкреслити, що царські урядовці (а потім й радянська влада) пильно стежили за його діяльністю. Так, за свої погляди в різні часи зазнали переслідувань М. О. Максимович, О. О. Котляревський, Ф. Г. Міщенко, В. К. Піскорський, С. І. Маслов, М. С. Грушевський, М. П. Василенко та багато інших. На засіданнях ІТНЛ виголошували й обговорювали від 1 до 4 доповідей. Іноді засідання мали лише організаційний характер. Один раз на рік, здебільшого 27 жовтня на честь пам'яті Нестора-літописця, проходило урочисте річне зібрання Товариства. На ньому затверджувався звіт про діяльність, склад, а також бібліотеку та касу ІТНЛ. Усього Товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено понад 1400 наукових доповідей.

Від самого початку діяльності ІТНЛ головною сферою інтересів його членів була історія України. В основному вона висвітлювалася з позицій позитивізму представниками трьох шкіл: «скептичної» ("критичної") на чолі з М. О. Максимовичем, «лівобережної» О. М. Лазаревського, та «київської» ("історичної"), яку створив В. Б. Антонович¹³. Провідною серед них була досить представницька «київська» школа, членами якої були відомі вчені М. П. Дашкевич, І. М. Каманін, О. І. Левицький та ін.

Значну увагу ІТНЛ приділяло давній історії України. У центрі її знаходилися питання походження східних слов'ян і виникнення м. Києва. З цього приводу в Товаристві існували найрізноманітніші точки зору, які часто були предметом дискусій.

Так, Ю. А. Кулаковський висунув «нову теорію» про походження Русі, відповідно до якої не лише відшукував «плем'я Русь» серед германських племен, а й відносив його до Меотиди (Північне Причорномор'я)¹⁴. Під час обговорення в ІТНЛ ця точка зору викликала серйозні заперечення з боку В. З. Завітневича. Хоча повністю він не відкидав її¹⁵. Раніше В. З. Завітневич

в одному з повідомлень наголошував, що Руська земля одержала свою назву не від варягів чи готів, з якими не можна ототожнювати назву «Русь». На його оригінальну думку, назва «Русь» — грецького походження й означає вона державу Київських князів¹⁶. І. Г. Малишевський, який брав участь в обговоренні цього питання, не погодився з В. З. Завітневичем, вважаючи, що греки словом «руси» називали скандинавів і що руси — це не слов'яни, а скандинави¹⁷. А. І. Соболевський відкидає як скандинавське, так і готське походження слова «Русь». Він рішуче виступав за винятково слов'янське походження цього слова¹⁸.

Питання про походження племені «Русь» та цієї назви було близько пов'язане з проблемою виникнення Києва. Значний інтерес щодо цього викликає доповідь М. П. Дашкевича¹⁹, в якій зроблено аналіз публікації професора Оксфордського університету, ісландського вченого Г. Вігфуссона. З цієї доповіді видно, що іноземний учений за допомогою скандинавських саг намагався довести готське походження Києва, ототожнюючи його з Дніпровським містом (Данпарстадом) готів. Г. Вігфуссон вважав, що Київ був нібито центром Готської імперії та столицею Ерманарика. М. П. Дашкевич у своєму дослідженні намагався за змістом тих же саг підтвердити висновки археологічних пошуків В. Б. Антоновича, який був прибічником існування готського Києва. Не відкидаючи точку зору Г. Вігфуссона про готське походження Києва, М. П. Дашкевич не дійшов остаточного висновку і вважав це питання відкритим для нових досліджень. Він, зокрема, зазначав: «Отже, залишаючи під сумнівом Едди про Дніпро та Дніпровське місто, крім того можна, здається, припустити з п. Вігфуссоном, що Київ був одним з найдавніших культурних пунктів східної Європи і що з давніх давніх історичні долі призначали його до великого історичного покликання; історія Руської держави з часу утвердження її столиці у Києві закріпила вікове значення цієї «матері городів руських»; але позитивно стверджувати це поки все ще неможливо»²⁰. Отже, питання про Київ як значний центр східної Європи задовго до IX ст. (коли він став столицею Київської Русі) було ще не раз в полі зору членів Товариства.

Проблеми давньої історії України були тісно пов'язані з питаннями більш пізньої історії, зокрема виникненням та розвитком Київської Русі. Центральне місце серед них займала проблема ролі норманнів в історії Київської Русі. Це була одна з найбільш гострих дискусійних проблем у нашій вітчизняній історії. Багаторічні дискусії між норманістами та анти-норманістами знайшли відображення і в діяльності ІТНЛ.

Так, В. З. Завітневич у своїх дослідженнях²¹ перебільшував роль норманнів у історії Давньоруської держави (називав Давньоруську державу Варязькою, ототожнював «нехрещену русь» з норманнами). Окремі його висновки не відрізнялися послідовністю, що видно хоча б на прикладі аналізу ним походження імені «Русь». А. І. Соболевський в одному із своїх досліджень вважав роль варягів другорядною²². Подібною точки зору дотримувався О. Шеленговський²³, який розглядав питання про значення річкових шляхів у виникненні державності на території східних слов'ян (Київської Русі). Він дійшов висновку, що міжнародне значення дніпровського шляху ("путь из Варяг в Греки") відноситься до XI — першої половини XII ст.

В діяльності ІТНЛ питання про роль норманнів в утворенні та розвитку Київської Русі залишалось дискусійним. Це помітно на прикладі розглядів найбільш активних членів Товариства. Так, П. П. Смирнов у читаннях «До питання про варягів у давній Русі», «До питання про руський каганат», «Волзький шлях та давні руси»²⁴ захищав норманську теорію (іноді остання знаходить своїх прихильників ще й нині). Навпаки, В. О. Пархоменко в своїх дослідженнях «Новий етап у вивченні давньоруської історії», «Питання про княжі династії у давній Русі» та інших²⁵ вважав, що виникнення Київської Русі було наслідком тривалого розвитку східних слов'ян. Ця теза знайшла дальший розвиток у працях сучасних українських вчених (П. П. Толочка, М. Ф. Котляра, В. М. Рички та ін.).

Історичне товариство Нестора-літописця приділяло велику увагу суспільному ладу, давньоруському праву та історії церкви Київської Русі. Подібна тематика була характерною для всієї вітчизняної науки другої половини XIX — початку XX ст. Київська Русь проводила активну зовнішню політику, що також значною мірою привертало увагу членів ІТНЛ. Дипломатичні контакти Давньоруської держави з державами Західної Європи вивчали Ф. Я. Фортинський та А. Д. Воронов²⁶, чий дослідження містять цікавий фактичний матеріал. Численні династичні зв'язки київського й інших княжих родів з іноземними правителями були предметом дослідження І. Г. Малишевського²⁷, який проте ідеалізував «союзи з родами скандинавської півночі». На його думку, вони становили спочатку більшість і це ніби є одним з доказів «скандинавського походження наших князів». Династичні союзи привертало увагу Л. П. Добровольського²⁸, який вважав Київ XI — XII ст. багатолюдним, значним культурним центром східної Європи. Про місце Київської Русі у галузі міжнародних відносин він судить по численних вітчизняних та іноземних літописних джерелах. Л. П. Добровольський звернув увагу на династичні зв'язки Києва в XI ст. більш ніж у 20 випадках (крім Візантії) із Швецією, Норвегією, Данією, Англією, Францією, Німеччиною, Угорщиною та Польщею. Питання культури Давньоруської держави вивчали А. М. Лобода (билини і наукові знання), М. П. Дашкевич (билини), Г. Г. Павлуцький (живопис та архітектура), П. В. Володимиров і Д. І. Багалій (літературні пам'ятки), А. І. Соболевський (літописи).

Вивчення історії України феодальної доби торкалося широкого кола питань. Значну увагу Товариство приділяло дослідженню соціально-економічних відносин. Праці з цієї тематики базувалися на широкій джерельній базі. Члени ІТНЛ велику увагу приділили дослідженню різноманітних документів з історії України, що сприяло більш ґрунтовному вивченню вітчизняної історії. Так, актові матеріали і договори, грамоти, універсали тощо вивчали І. М. Каманін²⁹, М. В. Довнар-Запольський³⁰, О. І. Левицький³¹. Вони досліджували оригінальність походження, зміст, характер, значення та долю документальних джерел, сприяли їх опублікуванню. Починаючи з 1890 р., видання Товариством документів стало регулярним. З четвертої книги «ЧИОНЛ», коли у збірнику було запроваджено III розділ («Матеріали»), постійно друкувалися документальні джерела з вітчизняної історії. Їх публікація супроводжувалася передмовою дослідників, де повідомлялося, у чому важливість того чи іншого джерела, що воно собою являє, де зберігається тощо. Крім того, окремі документи друкувалися як додатки до праць членів Товариства. Серед таких публікацій слід виділити таке важливе документальне джерело із соціально-економічної історії України, як «Генеральне слідство про маєтності» 1729 — 1730 рр., що містило відомості стосовно кінця XVII ст. — першої половини XVIII ст. Воно стало відомим завдяки дослідженням О. М. Лазаревського. У 1890 р. вчений на сторінках «ЧИОНЛ» надрукував акти з історії землеволодіння в Україні (1630 — 1690 рр.) почерпнуті ним з «Генерального слідства про маєтності» Чернігівського полку³². Серед них особливу увагу привертають універсали Б. Хмельницького та царська грамота місту Чернігову 1690 р., яка дає уяву про права й обов'язки міщан і знайомить із становищем міст України. Пізніше на сторінках «ЧИОНЛ» були опубліковані «Генеральне слідство про маєтності» Київського та Прилуцького полків, підготовлені відповідно М. П. Василенком³³ та В. О. М'якотінін³⁴. Вони вбачали в цих документах безцінне джерело для вивчення землеволодіння у другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст. Близькі до них за тематикою публікації документів І. В. Луцицького з історії землеволодіння на Чернігово-Сіверщині у першій половині XVII ст.³⁵ (являють собою 7 грамот польських королів); О. М. Лазаревського з історії монастирського землеволодіння в Україні у 1636 — 1730 рр.³⁶ (складаються переважно з гетьманських універсалів); Ф. Д. Миколайчика про зростання земельних володінь найбільших українських магнатів князів Вишневецьких на Лівобережній Україні з 1578 по

1647 рр.³⁷ (взяті з фонду Литовської метрики); І. М. Каманіна про козацьке землеволодіння з 1494 по 1668 рр.³⁸ (уривки з рукописів Церковно-археологічного музею Київської духовної академії та Центрального архіву Київського університету). Значну цінність для дослідження соціально-економічної історії України мають також надруковані О. М. Лазаревським акти з історії ремісничого виробництва та його цехової організації у 1622 — 1645 рр.³⁹, які були запозичені з фамільного архіву Сулим і Рум'янцевого опису України, а також гетьманські універсали про міське господарство Києва у 1677 — 1719 рр.⁴⁰. Останні, зокрема, містять цікаві матеріали про фінансове управління, внутрішню та зовнішню торгівлю киян. Ця тема знайшла також відображення в публікаціях І. В. Лучицьким ряду інших документів (універсал гетьмана І. Мазепи від 8 травня 1690 р. про табачну та горілчану оренду та ін.)⁴¹.

Поряд з вивченням соціально-економічного розвитку України ІТНЛ приділяло значну увагу й політичним питанням. При цьому його члени робили наголос на національних ознаках держави, захоплювалися діяльністю деяких політичних діячів (наприклад, особливістю захисника «народності та православ'я» князя К. К. Острозького)⁴². Найбільший інтерес у членів Товариства викликало політичне становище українських земель (загарбання українських земель литовськими і польськими феодалами, адміністративно-політичний поділ України, історія унії), життя та діяльність таких відомих діячів, як П. Могила, І. Мазепа, Б. Хмельницький та ін. Значний інтерес становлять оригінальні дослідження О. І. Левницького, присвячені становищу української жінки у суспільстві в XVI — XVII ст. На його думку, українська жінка відігравала досить активну роль у суспільному житті, чому сприяли «своєрідні умови побутового, сімейного та суспільно-політичного життя у давній Малоросії»⁴³. Зокрема, увага вченого була прикута до життя й діяльності онуки князя К. К. Острозького Анни-Алоїзи Острозької, «останнього паростка цього колись славетного волинсько-українського роду»⁴⁴, а також Раїни Могилянки, «дочки Ієремії Могили, володаря молдавського, двюрідної сестри славетного київського митрополита Петра Могили, дружини найбагатшого з руських князів Михайла Вишневецького»⁴⁵.

Особливо важливе місце у дослідженнях членів ІТНЛ займала історія козацтва. Ранньому періоду його існування присвятили свої дослідження М. С. Грушевський, І. М. Каманін, О. М. Лазаревський та інші⁴⁶. Вони намагалися вивчити такі важливі питання, як виникнення козацтва й Запорозької Січі, боротьба козацтва з місцевими та іноземними гнобителями, українсько-російські зв'язки тощо. Найбільш плідно у цьому напрямі працював відомий учений І. М. Каманін. Він вважав, зокрема, що діяльність гетьмана І. Мазепи була виправданою. Так, у рецензії на працю чернігівського історика, члена Товариства Ф. М. Уманця «Гетьман Мазепа», І. М. Каманін зазначав, що «з характеристики п. Уманця, живої та захоплюючої і в більшій частині правдивої та безсторонньої, Мазепа постає вперше найбагатшим, найрозумнішим та найвідданішим сином України і симпатичною та чесною людиною в особистому житті»⁴⁷. Вивчаючи козацьке землеволодіння, І. М. Каманін дійшов висновку про те, що найголовнішими причинами визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. і козацько-селянських повстань XVI — XVII ст. були втрати «землі та особистої волі» (закріпачення). Цю тему І. М. Каманін продовжив у доповіді⁴⁸, присвяченій козацько-селянським повстанням під проводом К. Косинського та С. Наливайка. При цьому він значну увагу приділив особистості П. Сагайдачного, діяльність якого оцінював дуже високо. Розглядаючи його діяльність, вчений підкреслював, що своїм головним завданням вже у перші роки свого гетьманства він поставив те, що вдалося довершити згодом лише Хмельницькому, а саме — «освободити руський народ от подданства и ярма работнического», або «... вольности набити»⁴⁹. Інтерес до діяльності Сагайдачного у членів Товариства не вгасав й пізніше.

Значну увагу ІТНЛ приділило й такій важливій події в історії України, як визвольна війна українського народу 1648 — 1654 рр. Членів Товариства

цікавили причини та хід цієї війни, біографія й діяльність Б. Хмельницького, документальні джерела та історична література з цього періоду тощо. Так, В. Б. Антонович на урочистому засіданні, присвяченому 25-річчю існування ІТНЛ, виступив з промовою про діяльність Б. Хмельницького. Вона була присвячена 250-річчю початку «руху, на чолі якого став один з найвеличніших представників південно-руського народу — Б. Хмельницький, діяльність якого спрямувала історію нашого краю на новий шлях, що остаточно визначив його долю»⁵⁰. Характеризуючи діяльність Б. Хмельницького, вчений вважав його патріотом, великим діячем. Разом з тим він приділяв велику увагу ролі народних мас, а не лише її ватажкам, що було характерним для дослідників «Київської школи».

Один з епізодів визвольної війни досліджував О. М. Лазаревський⁵¹, який звернув увагу на невдалу спробу магната Ієремії Вишневецького придушити народне повстання на Лівобережній Україні. Біографічні відомості про Б. Хмельницького цікавили І. М. Каманіна, який повідомив на одному із засідань Товариства свої міркування про походження українського гетьмана⁵². Вони були запропоновані на основі доповіді Ф. П. Істоміна «Біографічні дані про київського типографа 1625 — 1630 рр. Тимофія Олександровича», у якій відмічалися близькі зв'язки між козацтвом і міщанами у Києві в XVII ст. Спираючись на фактичний матеріал цієї доповіді (актова книга, герб Хмельницького), І. М. Каманін зробив припущення про спорідненість чигиринських сотників з київськими міщанами. «Хмелі, — на думку вченого, — так само як і Олександровичі та Путивльці, могли бути у один і той же час і запорожцями та міщанами»⁵³. Цієї ж теми І. М. Каманін торкається і в дослідженні про біографічні дані чигиринського підстарости Д. Чаплинського та його ставлення до Б. Хмельницького⁵⁴. Дослідивши дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, вчений дав позитивну оцінку приєднанню України до Росії⁵⁵. Документальні джерела з проблем визвольної війни досліджували Н. В. Молчановський та І. М. Каманін. Перший з них розглянув документи, які зберігались у Державному архіві Швеції, а другий — «Короткий літопис про війни поляків з козаками у 1647 — 1656 рр.», надрукований польською мовою⁵⁶.

Таким чином, члени Історичного товариства Нестора-літописця зробили помітний вклад у дослідження визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. Насамперед це стосується значного розширення джерельної бази та докладного вивчення фактів.

Товариство проявляло також інтерес до дослідження відомого народно-визвольного повстання на Правобережній Україні 1768 р., яке увійшло в історію під назвою «Коліївщина». Характеристиці діяльності одного з її ватажків уманського сотника І. Гонти присвячене повідомлення В. Б. Антоновича. У ньому вчений звинуватив польських істориків за тенденційне висвітлення проблеми. В. Б. Антонович дав високу оцінку діяльності І. Гонти, який, за його словами, «діяв за переконаннями, які глибоко вкоренилися в народі, за свідомим обов'язком стати у боротьбі, що охопила країну, на боці свого народу, його прав, віри та національності, й принести цьому обов'язку та справі у жертву і свою кар'єру, і своє суспільне становище»⁵⁷.

Про взаємовідносини Польщі з Росією під час «Коліївщини» повідомив на одному із засідань Товариства І. М. Каманін⁵⁸. Він, зокрема, розглянув відомості, що надійшли з Польщі, про існування грамоти Катерини II, яка нібито підбурювала до повстання 1768 р. Під час обговорення цього питання В. Б. Антонович підтримав І. М. Каманіна у тому, що ці відомості — вигадка. У доповнення він повідомив про причетність до появи цих чуток польських історіографів і піддав їх за це критиці⁵⁹. При аналізі досліджень членів Товариства з цієї проблеми впадає в око їх надмірно лаконічний характер. Повідомлення ж І. М. Каманіна, присвячене новим матеріалам з історії «Коліївщини»⁶⁰, незважаючи на заяву про те, що воно буде надруковане разом з документами з цього питання, так і не з'явилося на сторінках «ЧИОНЛ». Можливо, однією з причин цього було втручання царської цензури у видання «Чтений...». Дослідження ІТНЛ з історії України більш

пізньої доби були присвячені таким важливим проблемам, як Вітчизняна війна 1812 р., повстання декабристів, селянська реформа, розвиток науки та культури у ХІХ ст. — на початку ХХ ст.

Історичне товариство Нестора-літописця зробило помітний вклад у вивчення багатьох важливих і малодосліджених на той час проблем минулого України. Це стосується насамперед праць значної кількості вчених, які належали до «київської школи» на чолі з В. Б. Антоновичем і які, за словами М. В. Довнар-Запольського, бачили головний зміст історичного процесу у соціальному процесі⁶¹. Діяльність Товариства, безперечно, відіграла значну роль у формуванні передової наукової й суспільної думки, сприяла піднесенню національної свідомості.

Враховуючи плідотворну і багатогранну діяльність ІТНЛ на ниві української науки та культури, вирішене питання про його відродження у Києві. Це значною мірою сприятиме розвитку й популяризації вітчизняної історичної науки у незалежній Україні, чого вона, безперечно, потребує. Саме громадський осередок науки, вільний від всякого ідеологічного втручання з будь-якого боку, що об'єднуватиме краєзнавців-професіоналів і любителів з різних регіонів країни (а можливо й країн), матиме більш широкі можливості для успішної роботи по вивченню історії рідного краю. У зв'язку з цим слід зауважити, що з 1989 р. відновило свою діяльність і відоме Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (1873 — 1940 рр.) у Львові, яке було засновано у ті ж часи, що й ІТНЛ у Києві.

¹ Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрямки діяльності. 1872 — 1931 рр. // Укр. іст. журн. — 1989. — № 9. — С. 50 — 56.

² Постанова Президії ЦВК СРСР «По доповідях Всесоюзної, Всеукраїнської і Білоруської Академії наук» 27 липня 1933 р. // Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 — червень 1941: 36 документів і матеріалів. — К., 1986. — С. 36.

³ Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна. — 1929. — Січень-лютий. — С. 28.

⁴ Центр. держ. іст. арх. у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 89, арк. 4.

⁵ Там же, спр. II, арк. 17, 21, 23 — 24.

⁶ Маслов С. І. Описание рукописей Исторического общества Нестора-летописца // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 — 2. — Отд. 4. — С. 3 — 50.

⁷ Київ. міськ. держ. арх., ф. 16, оп. 479, спр. 192, арк. 1 — 2, 4 — 5.

⁸ Ясинский М. Н. Историческое общество Нестора-летописца в 1898 — 1899 гг. // ЧИОНЛ. — К., 1900. — Кн. 14. — Вып. 1. — Отд. 1. — С. 16.

⁹ Ясинский М. Н. Чествование Историческим обществом Нестора-летописца памяти Н. В. Гоголя по случаю 50-летия со дня его смерти // ЧИОНЛ. — К., 1902. — Кн. 16. — Вып. 1 — 3. — Отд. 1. — С. 7.

¹⁰ Центр. держ. іст. арх. у м. Києві, ф. 707, оп. 262, спр. 17, арк. 1 — 4.

¹¹ Антонович В. Б. О некоторых вопросах, обсуждающихся на Международном антропологическом съезде в Лиссабоне в сентябре 1880 г. // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 137; Соини А. И. Результаты работ Археологического съезда в Каире // ЧИОНЛ. — К., 1911. — Кн. 22. — Вып. 1 — 2. — Отд. 1. — С. 27.

¹² Протоколы заседаний Исторического Общества Летописца Нестора // Университетские известия. — К., 1875. — № 9. — Ч. 2. — С. 1.

¹³ Данилевич В. Е. В. Б. Антонович, как профессор // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 и 2. — Отд. 1. — С. 71; Щербина В. И. Воспоминания о В. Б. Антоновиче // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 и 2. — Отд. 1. — С. 55 — 56.

¹⁴ Кулаковский Ю. А. Новая теория о происхождении Руси // ЧИОНЛ. — К., 1907. — Кн. 19. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 68 — 69.

¹⁵ Заседание 19 февраля 1906 г. // ЧИОНЛ. — К., 1907. — Кн. 19. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 69.

¹⁶ Завитневич В. З. К вопросу об имени «Русь» // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 1. — С. 18 — 20.

¹⁷ Заседание 8 декабря 1891 г. // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 1. — С. 20 — 21.

¹⁸ Соболевский А. И. Археологические заметки // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 2. — С. 1 — 10.

¹⁹ Дашкевич М. П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы // Унив. известия. — К., 1886. — № 11. — С. 220 — 242.

²⁰ Там же. — С. 241.

²¹ Завитневич В. З. К вопросу об имени «Русь» // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 1. — С. 18 — 20; Завитневич В. З. О клятве обручами в договоре Игоря // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 262 — 263.

²² Соболевский А. И. Археологические заметки // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6. — Отд. 2. — С. 1 — 2.

- ²³ Шеленговский А. Речные пути сообщения в древней Руси // *ЧИОНЛ.* — К., 1911. — Кн. 22. — Вып. 1 — 2. — Отд. 1. — С. 4 — 5.
- ²⁴ Базилевич В. М. Историческое Общество Нестора Летописца. 1919 — 1921 гг. // *Рус. ист. журн.* — 1922. — Кн. 8. — С. 328; Звідомлення історично-філологічного відділу за 1927 р.: Історичне товариство Нестора-літописця // *Записки іст.-філол. від. УАН.* — К., 1928. — Кн. 19. — С. 397.
- ²⁵ Базилевич В. М. Историческое Общество Нестора Летописца в 1923 году // *Борьба классов.* — 1924. — № 1 — 2. — С. 380; Звідомлення Першого історично-філологічного відділу за 1923 р.: Історичне товариство Нестора-літописця // *Записки іст.-філол. від. УАН.* — К., 1924. — Кн. 4. — С. 348.
- ²⁶ Воронов А. Д. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X и XI веках // *ЧИОНЛ.* — К., 1879. — Кн. 1. — С. 1 — 21; Фортинский Ф. Я. Крещение князя Владимира и Руси по западным известиям // *ЧИОНЛ.* — 1888. — Кн. 2. — Отд. 2. — С. 93 — 128.
- ²⁷ Мазышевский И. И. О брачных союзах древнерусских княжеских фамилий с иностранными владельческими домами с X до половины XIII в. // *ЧИОНЛ.* — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 142.
- ²⁸ Добровольский Л. Київ, чи Мерв? (До питання про те, чи існувала в XI ст. астрономічна обсерваторія в Києві) // *Записки іст.-філол. від. УАН.* — К., 1928. — Кн. 19. — С. 243 — 252.
- ²⁹ Каманин И. М. Из истории подложных документов // *ЧИОНЛ.* — К., 1907. — Кн. 20. — Вып. 1. — Отд. 4. — С. 3 — 11; Каманин И. М. Универсал Тимоша Хмельницкого // *ЧИОНЛ.* — К., 1895. — Кн. 9. — Отд. 1. — С. 7.
- ³⁰ Довнар — Запольский М. В. Договор рады Вел. Княжества Литовского с польским королем Сигизмундом-Августом // *ЧИОНЛ.* — К., 1908. — Кн. 20. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 66 — 68.
- ³¹ Левицкий О. И. О судьбе древних актов книг и собрании их в центральных архивах // *ЧИОНЛ.* — К., 1896. — Кн. 10. — Отд. 1. — С. 11 — 14.
- ³² Лазаревский А. М. Акты по истории землевладения в Малороссии // *ЧИОНЛ.* — К., 1890. — Кн. 4. — Отд. 3. — С. 83 — 135.
- ³³ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маестностях Киевского полка. 1729 — 1731 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1893. — Кн. 7. — Отд. 3. — С. 29 — 68.
- ³⁴ Мякотин В. А. Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка. 1729 — 1731 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1896. — Кн. 2. — Отд. 3. — С. 3 — 38.
- ³⁵ Лучицкий И. В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине. 1603 — 1645 // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 1. — Отд. 3. — С. 3 — 15.
- ³⁶ Лазаревский А. М. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии. 1636 — 1730 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1891. — Кн. 5. — Отд. 3. — С. 49 — 92.
- ³⁷ Николайчик Ф. Д. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // *ЧИОНЛ.* — К., 1900. — Кн. 14. — Вып. 2, 3. — Отд. 3. — С. 84 — 90, 91 — 192.
- ³⁸ Каманин И. М. Материалы к «Очерку гетманства П. К. Сагайдачного» // *ЧИОНЛ.* — К., 1911. — Кн. 15. — Вып. 3. — Отд. 3. — С. 123 — 177; Каманин И. М. Материалы по истории казачьего землевладения. 1494 — 1668 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. 3. — С. 3 — 28.
- ³⁹ Лазаревский А. М. Цеховые акты Левобережной Малороссии. 1622 — 1645 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 4. — Отд. 3. — С. 202 — 214.
- ⁴⁰ Лазаревский А. М. Гетманские универсалы о Киевском городском хозяйстве. 1677 — 1719 гг. // *ЧИОНЛ.* — К., 1902. — Кн. 16. — Вып. 4. — Отд. 3. — С. 73 — 83.
- ⁴¹ Лучицкий И. В. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII в. // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 1. — Отд. 3. — С. 20 — 23.
- ⁴² Голубев С. Т. Памяти князя К. К. Острожского // *ЧИОНЛ.* — К., 1910. — Кн. 21. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 82 — 83; Каманин И. М. Новые черты для характеристики кн. К. К. Острожского // *ЧИОНЛ.* — К., 1910. — Кн. 21. — Вып. 3. — Отд. 1. — С. 83.
- ⁴³ Левицкий О. И. Анна-Алоиза, княжна Острожская // *Киевская старина.* — 1883. — Ноябрь. — С. 329.
- ⁴⁴ Там же. — С. 332.
- ⁴⁵ Левицкий О. И. Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая // *Киевская старина.* — 1887. — Ноябрь. — С. 1.
- ⁴⁶ Грушевский М. С. К вопросу о Болохове // *ЧИОНЛ.* — К., 1893. — Кн. 7. — Отд. 2. — С. 3 — 9, 10 — 11; Каманин И. М. К вопросу о казачьем землевладении // *ЧИОНЛ.* — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 — 2. — Отд. 5. — С. 3 — 10; Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // *ЧИОНЛ.* — К., 1893. — Кн. 7. — Отд. 1. — С. 5; Киев, 1894. — Кн. 8. — Отд. 2. — С. 57 — 115; Лазаревский А. М. Украинские казаки в двадцатых годах XVII в. // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 4. — Отд. 5. — С. 75 — 78.
- ⁴⁷ Каманин И. М. Разбор соч. Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа» // *ЧИОНЛ.* — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. 1. — С. 99.
- ⁴⁸ Каманин И. М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // *ЧИОНЛ.* — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. 1. — Отд. 2. — С. 3 — 32; Вып. 2. — Отд. 1. — С. 33.
- ⁴⁹ Там же. — С. 9.
- ⁵⁰ Антонович В. Б. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // *ЧИОНЛ.* — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. 1. — С. 100 — 104.

- ⁵¹ Л а з а р е в с к и й А. М. Сведения о пребывании кн. Иеремии Вишневецкого в Левобережной Украине и об уходе его оттуда // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. II. — Отд. I. — С. 15 — 17.
- ⁵² К а м а н и н И. М. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан // ЧИОНЛ. — К., 1898. — Кн. — 12. — Отд. I. — С. 15 — 19.
- ⁵³ Там же. — С. 18.
- ⁵⁴ К а м а н и н И. М. О чигиринском подстаросте Даниле Чапличком // ЧИОНЛ. — Киев, 1896. — Кн. II. — Отд. I. — С. 28 — 30.
- ⁵⁵ К а м а н и н И. М. Догоовры Богдана Хмельницкого с Москвой, Польшей и Швецией // ЧИОНЛ. — К., 1912. — Кн. 23. — Вып. I. — Отд. I. — С. 23 — 25.
- ⁵⁶ К а м а н и н И. М. Новые данные о борьбе казачества с Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 157 — 158; М о л ч а н о в с к и й Н. В. Бумаги Шведского государственного архива по истории Малороссии // ЧИОНЛ. — К., — 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 158 — 160.
- ⁵⁷ А н т о н о в и ч В. Б. Уманский сотник Гонта // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 182.
- ⁵⁸ К а м а н и н И. М. Из истории международных отношений Польши и России // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 167 — 168.
- ⁵⁹ Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора Летописца в 1878 — 1887 гг. // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. I. — С. 168.
- ⁶⁰ К а м а н и н И. М. О новых материалах по истории Колеивщины (Уманской резни 1768 г.) // ЧИОНЛ. — К., 1891. — Кн. 5. — Отд. I. — С. 1.
- ⁶¹ Д о в н а р — З а п о л ь с к и й М. В. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1 и 2. — Отд. I. — С. 37.

Л. Г. Мельник (Київ)

До історії Берестецької битви (огляд джерел)

Про Берестецьку битву писали визначні вітчизняні (М. Костомаров, М. Грушевський, Д. Дорошенко) та польські (К. Шайноха, Ф. Равіта-Гавронський) історики, висвітлюючи події Великого повстання під проводом Богдана Хмельницького. Серед праць вітчизняних авторів, спеціально присвячених битві під Берестечком, можна вказати на брошуру І. Каманіна¹, нарис Ю. Тис-Крохмалюка² та монографію І. Свешникова³.

І. Каманін вважає, що на Берестецькому полі поляки одержали перемогу, але робить застереження: «Історик, який розглядає дії воюючих сторін, не може не визнати, що Берестецька битва не робить ніякої честі удаваням переможцям: перемога їхня була цілком випадковою й для них цілком несподіваною ...; переможена ж сторона мала достатню підставу для свого наміру відступити з-під Берестечка внаслідок від'їзду свого головного полководця» (гетьмана Б. Хмельницького. — Л. М.)⁴.

У книжці Ю. Тис-Крохмалюка бою під Берестечком присвячено найбільше місця й уваги. Автор аналізує географічні умови місця битви, обставини, за яких вона готувалася й відбувалася. У своїх твердженнях він цілком розходиться з польськими істориками й очевидцями битви, такими, наприклад, як С. Освенцім, П. Шевальє, які залишили спогади, а також з окремими дослідниками, передусім М. Грушевським, і робить висновок, що реальної битви під Берестечком не відбулося, а отже, її не можна вважати перемогою польської сторони, більше того, мета, яку ставив на той час Б. Хмельницький, — не допустити польські війська в Україну, — була ним досягнута⁵.

Нещодавно вийшла в світ монографія І. Свешникова «Битва під Берестечком». У ній автор на основі писемних джерел висвітлив перебіг подій, що передували Берестецькій битві: рух польської армії на чолі з королем Яном Казимиром з-під Сокаля, де польське військо стояло табором, до Берестечка та козацько-татарського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького і хана Іслам Гірея з-під Збаража і Вишневця до Берестецького поля. Основний матеріал книги — результати археологічних досліджень місця Берестецької битви та аналіз матеріалів з розкопок (розділи III та IV). В